

УДК 94 (477)

Микола Бармак, Надія Шкільнюк

**ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ПРИБУТКІВ МУНІЦИПАЛЬНИХ БЮДЖЕТІВ
МІСТ ВОЛИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Охарактеризовано систему прибутків органів міського громадського управління міст Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., яка базувалася на податках від нерухомості, прибутків від оренди міської землі та різних зборах. Відзначено, що постійний брак коштів у міських скарбницях був важливим наслідком недосконалості муніципального законодавства і спонукав думи постійно збільшувати розміри платежів та вводити нові збори.

Ключові слова: Волинська губернія, урбанізаційний процес, оціночний збір, податки, міське господарство.

Історія міст – це та складова, без вивчення якої неможливо уявити історичне тло епохи, а урбанізаційний процес можна розглядати як своєрідний синонім цивілізаційного поступу. Міста, будучи цілісними і живими суб'єктами, сформувалися як головні економічні артерії, розвиток яких суттєво впливав на утворення та формування як локальних, так і транснаціональних ринків. В історії функціонування органів громадського самоврядування українських міст низка проблем потребує дослідження щодо вирішення питань ефективного використання міської власності у сфері земельних ресурсів, сприяння промислового розвитку, співпраця муніципалітетів із громадськістю тощо.

Система прибутків органів міського громадського управління на Волині базувалася на основі податків та зборів від нерухомого майна, яке перебувало у власності міста, прибутків від оренди міської землі. Хоча прибутки волинських міст від нерухомого майна були значно меншими ніж прибутки великих міст, проте вони були суттєвою фінансовою підтримкою для міських бюджетів.

Основу формування прибуткових статей міського бюджету складали так звані «звичайні і надзвичайні прибутки». Думи формували бюджет міст із так званого «оціночного збору» (податку) із приватних садиб та зборів з торгівлі, промислів, а також із міських підприємств, нерухомості та землі. Загальному опису зборів на міські потреби присвячена 5 глава «Міського положення»: «на користь міського поселення встановлюються наступні збори: 1) оціночний з нерухомого майна; 2) з документів на право торгівлі й промислів; 3) із трактирних закладів, постійних дворів та крамниць», зазначалося у ньому. Крім того, міська дума «у разі потреби» могла вводити на користь міста збори із візницького промислу; з коней та екіпажів, які утримувалися приватними особами; збір за володіння собаками та кошти із перевізного промислу. Дума також мала право запроваджувати додаткові місцеві збори, але за умови схвалення їх губернатором, а окремі потребували дозволу міністра внутрішніх справ [15, с. 825; 16, с. 432].

У 60-і рр. ХІХ ст. звичайні прибутки формувалися із грошових зборів, які отримувалися міською владою з оголошених коштів купців і промислових свідоцтв, трактирів, постійних дворів, клеймування ваг, а також непрямих податків, якими оподатковувалися міські жителі за оформлення контрактів, договорів, векселів тощо [30, с. 170].

Податок з нерухомості завжди відігравав істотну роль у поповненні міської скарбниці. «Міське положення» стійким джерелом наповнення міського бюджету визначало податок із нерухомого майна – оціночний збір з нерухомого майна містян з вартості або прибутковості садиб. Податок на майно – це податок, яким обкладалися нерухома власність – земля та будинки та був основним джерелом наповнення бюджету муніципальної влади. Оціночний збір розглядався як місцевий тому, що суб'єктом податків визначався лише власник нерухомості і кошти надходили переважно від приватних господарств. Його розмір встановлювався міською думою у розмірі не більше 10 % чистого прибутку від нерухомого майна або 1 % від вартості нерухомості [17 с. 452].

Оціночний збір зобов'язувалися сплачувати усі особи, у власності яких перебували земельні ділянки та будівлі у межах міського поселення. Звільнялися від сплати цього податку урядові установи, майно навчальних та благодійних закладів, будинки, призначені для потреб військових та чиновників, майно, яке належало Церкві. Крім того, дума з дозволу губернатора могла звільняти від сплати цього податку власників нерухомості із незначним прибутком [15, с. 826; 16, с. 433].

Для організації роботи із визначення цього збору, міські думи утворювали оціночні комісії, до складу яких входили особи, які отримали право голосу на виборах, тобто особи, які володіли відповідним майновим цензом. На чолі цього виконавчого органу стояв один із членів міської управи. Зазвичай, склад комісії обирався на чотири роки. Основою оцінки нерухомого майна у більшості випадків слугував чистий прибуток, який отримували власники. Для його визначення

необхідно було дізнатися загальний прибуток та витрати на утримання певної нерухомості упродовж декількох останніх років. У разі неможливості визначення чистого прибутку, нерухоме майно оцінювалося в залежності від його вартості [34, с. 22].

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. прибутки, отримані державними містами Волинської губернії від нерухомого майна, зростали. Так, якщо у 1861 р. в Луцьку збір із міського майна приносив прибуток на суму 384 карбованців (далі – крб.), то в 1911 р. він обраховувався сумою 8212 крб., тобто в грошовому виразі він виріс у 21 раз. А в Ковелі за цей же проміжок часу аналогічний показник зріс у 19,3 рази [33, с. 52].

Як слушно зазначає дослідниця волинських міст О. Прищепа [31, с. 96], у формуванні прибуткової частини бюджетів приватних міст оціночний збір з нерухомого майна міст Волині мав вищу питому вагу. Так, оціночний збір з нерухомого майна в 1910 р. становив у Луцьку 20,5 % усіх прибутків міста (8760 крб.), а у приватному Дубно – 44 % (15310 крб.) [6, арк. 24; 14, арк. 140]. За підрахунками, ця стаття прибутків середньо становила 42 % загальної суми міських прибутків у приватних містах, а в інших – 24,9 % [6, арк. 61 зв., 62].

Саме через оціночний збір приватні міста намагалися компенсувати обмежені можливості у зборі прибутку з міського майна. Навіть на початку XX ст., коли спрощені міські громадські управління приватних міст вже користувалися деяким міським майном, отримувані від нього прибутки були незначними. Наприклад, якщо у Луцьку прибуток з міського майна становив 22 % всіх міських прибутків (9447 крб.), то у Дубно він не перевищував 8,5 % (2959 крб.) [6, арк. 24; 14, арк. 143]. Тому уповноважені Дубенського міського спрощеного громадського управління на своєму засіданні від 2 вересня 1904 р. констатували, що сума оціночного збору із нерухомого майна «для жителів приватного м. Дубно, що сплачують окрім державного податку ще й чинш за земельні ділянки, ... дійсно непомірно велика, але оскільки місто не має ні власного майна, ні якихось оброчних статей, які давали б прибуток, то для покриття всіх витрат прийшлося збільшити оціночний збір до такої великої суми» [13, арк. 17; 31, с. 96]. Окремі домовласники, аби сплатити усі податки, пов'язані із нерухомістю, змушені були витратити на це весь свій прибуток, який отримували від квартиронаймачів. У таких випадках міська влада просила зменшити бодай суму державного податку на нерухомість, як, скажімо, Дубенське міське спрощене громадське управління у 1901 р. [12, арк. 17].

Вагомим джерелом надходжень, особливо для бюджетів волинських міст, стало отримання органами громадського управління плати за оренду міських земель. Зокрема, міська влада губернського центру Житомира мала у своєму розпорядженні ділянки, які приносили орендні кошти для міського бюджету. Так, на 1906 р. місто мало 552 десятин (далі – дес.) землі. Житомирська міська дума здавала її окремими наділами в оренду приватним особам. Переважна більшість (біля 480 дес.) перебувала у тимчасовому володінні терміном від 1 – до 12 років. Більше 65 дес. знаходилися у спадковому утриманні із правом переоформлення договорів через кожні 10 років та біля 6 дес. належали приватним особам з правом спадковості без укладання нових угод. Орендатори мали право зводити на цих землях житлові та господарські приміщення. Плата за землю при цьому складала від 2 – до 50 коп. за квадратний сажень. Дорожче оцінювалася оренда земель, які використовувалися торговельними і промисловими закладами – ціна коливалася від 1 – до 37 крб. на рік за квадратний сажень. Сінокісні й орні землі оцінювалися, в залежності від якості землі, від 5 – до 48 крб. за дес. [3, арк. 137 зв.]. Такі ціни були порівняно невисокими для того часу. В окремих випадках можливість розпоряджатися власною нерухомістю дозволяла містам ліквідувати дефіцит міського бюджету. Так, зокрема, у Ковелі в 1886 р. дефіцит бюджету в сумі 4446 крб. міська дума планувала перекрити коштами від продажу земельних ділянок міста, а також грошовими надходженнями від експлуатації кіннозалізної дороги [7, арк. 40 зв., 41].

У складному становищі перебували приватні міста, такі, як Дубно, Острог, Рівне, Старокостянтинів та Заслав [31, с. 96]. Вони не могли розпоряджатися землею, яка належала власнику населеного пункту.

Загальна сума прибутків, яка отримувалися губернським центром м. Житомирим щороку від оренди земель, складала 17500 крб. Однак, як зазначали сучасники, ця сума не відповідала реальній вартості, оскільки орендні договори були укладені, зазвичай, ще в середині XIX ст. Значно менші від можливих прибутки муніципальній скарбниці приносили й міські присадибні землі. При загальній вартості близько 1 млн крб. вони давали прибутку не більше 20 тис. крб. [3, арк. 111 зв.]. Напевне, не обходилося без зловживань з боку міських службовців, які штучно занижували вартість землі.

Таким чином, можна відзначити, що міста не завжди отримували усі можливі прибутки від цього виду зборів. Невчасна сплата орендарями боргів іноді зумовлювалася відсутністю належного контролю за цим муніципальних органів. З боку останніх допускалася оренда без контрактів, що призводило до самовільного захоплення міської землі. Крім цього, відсутність

юридично затверджених договорів сприяла ухиленню орендаторів від регулярної сплати боргів. Зокрема, це було характерним для Житомира початку ХХ ст. Незважаючи на це, управа й далі укладала угоди із такими боржниками [3, арк. 138]. Мали місце й випадки хабарів посадовим особам для вигідніших умов оренди землі. Тобто, можна констатувати, що підкуп посадових осіб органів самоврядування провінційних міст, скерований на покращення умов оренди муніципальної землі, був регулярним явищем. Звичайно, це призводило до негативних наслідків для міської економіки.

Окрему статтю прибутків муніципальним органам приносили ліси, що перебували у міській власності. Так, Житомирське міське управління за видачу дозволів на вирубку деревини щорічно отримувало більше 12 тис. крб. [3, арк. 147 зв.]. А самоврядування Новограда-Волинського у 1899 р. внаслідок продажу декількох тисяч дубів на зруб отримало більше 150 тис. крб. Щоправда, більша частина цих коштів пішла на розрахунки із кредиторами, а не безпосередньо на міське господарство. Ліс охороняли лісники, які отримували платню від міської управи. Зокрема, для охорони житомирського лісу працювало 5 лісників [28, арк. 24].

Крім землі, органи муніципального управління мали право здавати в орендне утримання міські крамниці та місця для торгівлі продуктами та товарами. У 1909 р. оренда магазинів приносила житомирському самоврядуванню щорічно близько 2 тис. крб. [3, арк. 138 зв.]. Слід зазначити, що орендні угоди укладалися переважно усно, що неминуче провокувало численні зловживання, коли не враховувалися попередні борги орендаторів. Внаслідок цього міське самоврядування не отримувало значні кошти від оренди місць та приміщень для торгівлі.

Поповнювали місцеві бюджети органи міського самоврядування і від здачі в оренду міських будинків, які перебували у власності міста, під квартири жителям міста. У даному випадку міське управління виступало в ролі домовласника і управа отримувала плату за житло [32, с. 84].

Муніципальні управління також могли встановлювати плату за відвідання міських садів. Так, Луцька міська дума в березні 1913 р. видала постанову, згідно із якою, сезонний квиток для сім'ї коштував 1 крб., а ціна разового проходу – 5 коп. [27, с. 250]. Нарешті, органи самоврядування здавали в оренду міські ставки. Орендатори сплачували за це встановлений управами збір та могли вільно займатися рибальством [32, с. 82].

Наступним джерелом міських прибутків був податок із торгівлі та з підприємницької діяльності. Міська дума за видачу різноманітних дозволів на зайняття торгівельною діяльністю, промислових свідоцтв та патентів отримувала стабільні грошові надходження. Це були постійно зростаючі джерела прибутків. Слід зазначити, що згідно із «Міським положенням» 1870 р. до муніципальних скарбниць надходила плата за патенти зі всього повіту [15, с. 833]. Однак, вже за наступним міським положенням 1892 р. містам обмежили це право збору лише із документів для діяльності у містах [16, с. 450].

Наступний вид збору, згідно із муніципальним законодавством, стягувався із трактирного промислу. Його сплачували заклади, які надавали тимчасове житло, або зберігали та продавали спиртні напої. Так, у Новограді-Волинському цей податок стягувався із трьох буфетів, чотирьох трактирних закладів, двадцяти шести пивних крамниць, десяти готелів, семи нічліжних будинків та трьох їдалень [4, арк.190 зв.]. Трактирний збір давав суттєвіші прибутки у містах із більшою кількістю населення, оскільки у них, відповідно, було більше закладів, які мали його сплачувати [19, с. 309]. Проте цей податок також не перевищував 2 % всіх міських прибутків, крім цього, став приносити менше прибутків порівняно із попереднім часом. Держава встановила казенну монополію на продаж спиртних напоїв, відповідно міста втратили можливість стягувати податок за їх продаж у крамницях. Таким чином, міста не мали змоги використовувати повністю економічний потенціал цього джерела прибутків [36, с. 143].

Іншу статтю прибутків до міської скарбниці складали грошові збори із візницького промислу. Стабільні надходження приносив візницький збір. Суть його полягала у тому, що міська влада брала із візників плату за користування площами і вулицями, попередньо погодивши через візницьку комісію із власниками розмір його стягнення. Так, у 1910 р. в Дубно було 38 екіпажів, 2 брички, 40 вантажних возів. Для них були розроблені спеціальні правила, за якими заборонялося відмовляти пасажиром везти їх до будь-якої частини міста, брати плату вище встановленої, бути напідпитку та палити [29, с. 48]. Було встановлено верхню межу для збору з візників – 10 крб. із кожного коня. Візницький промисел регулювався спеціальними постановами органів самоврядування. Так, у Житомирі управа видавала дозволи на право їзди, які мали щороку поновлюватися. Для безпосереднього нагляду за цим видом транспорту, міське управління призначало старосту. До його обов'язків входило спостереження за дотриманням візниками правил роботи, нагляд за їх ставленням до коней та стан екіпажів тощо. Гузовий транспорт був основним транспортним засобом у містах Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. На Волині він найбільше був розвинутий у Житомирі. У 1911 р. там було 438 візників, у Рівному – 126, Ковелі –

80, Луцьку – 67. Найменше екіпажів працювали в Овручі – 1, Ізяславлі – 15 та Новограді-Волинському – 22 [22, с. 132]. У зв'язку з цим роль міського управління, як розпорядчого органу у галузі громадського транспорту, була досить важливою.

Крім візників, стягувалися податки із коней та екіпажів, які були у приватній власності. Так, у Луцьку розмір збору обмежувався 3 крб. з кожного коня та 4 крб. із кожного екіпажу щорічно [17, с. 969]. У квітні 1902 р., російська влада зобов'язала міські управління запровадити плату за користування міськими громадськими вагами. Зазвичай, вони використовувалися для зважування зерна, мелених продуктів та насіння. Порядок використання громадських ваг регулювався правилами, затвердженими думою. Громадські ваги могли здаватися в орендне утримання приватним особам. У такому випадку вони збирали плату за зважування на свою користь, сплачуючи місту збір за експлуатацію терезів [2, арк. 2].

На користь міського управління сплачувався також нотаріальний збір. Найчастіше послуги нотаріуса оплачував покупець як плату за нотаріальні послуги та підготовку документів (договорів) і знімався із нотаріальних актів за місцем їх оформлення. Наприкінці XIX ст. він дорівнював подвійній вартості гербового паперу, а у 1900 р. розмір податку зменшився вдвічі. Нотаріальні збори, зазвичай, не приносили суттєвих прибутків до міських скарбниць. Невеликими були прибутки й від митних стягнень – за видачу планів, копій засвідчення документів, розміщення оголошень на місцевих вітринах тощо [21, с. 119].

Наступним спеціальним податком, який поповнював місцеві бюджети, був збір із вантажів, які привозилися до волинських міст, де була розташована залізниця. Він призначався виключно на бруківку для доріг, які слугували під'їзними шляхами до місцевих залізничних станцій. Розмір збору визначався у 0,25 коп. з 1 пуду вантажів, але деякі з них звільнялися від оподаткування на користь міста. До таких належали військові й арештантські вантажі, пасажирський багаж, поштове майно, кам'яне вугілля, торф тощо [17, с. 946]. Такий податок був суттєвою допомогою для покращення благоустрою міст і приносив чималі прибутки залізничним центрам, таким, як Житомир, Новоград-Волинський, Дубно, Луцьк, Ковель, Здолбунів.

На початку XX ст. у волинських містах поширюється досвід Німеччини зі створення муніципальних підприємств у такій формі, де поєднувалися переваги концесійного господарювання з бажанням швидко отримувати прибутки, і муніципального – участь міста в розподілі прибутків із правом контролю над даним підприємством. Нова форма спорудження і експлуатації підприємств зводилася до одночасної взаємної участі як приватного капіталу, так і міського у вигляді акціонерного чи пайового товариства [26, с. 162]. Так, вступ до рівненського товариства споживачів електроенергії на правах асоційованого члена дозволив Рівненській міській думі зберегти право контролю над даним підприємством, а витрати на його спорудження розподілити між усіма пайовиками. Рівненська міська дума придбала 400 паїв на суму 12 тис. крб., що дозволяло їй використовувати упродовж року 400 ламп по 50 ват кожна на освітлення власного приміщення, а також для експлуатації 160 вуличних ліхтарів. Окрім того, на влаштування вуличного освітлення вона мала виділити ще 25 тис. крб., що становило 36 % загальної вартості всього обладнання. Решту коштів (65 тис. крб.) рівненському товариству споживачів електроенергії мало кредитувати товариство «Електроцентралі» [11, арк. 223]. У Волинській губернії до Першої світової війни електричним освітленням користувалися у Житомирі, Рівному, Луцьку та Дубно [24, с. 71].

Однією із найбільш прибуткових статей міського громадського управління могли бути комунальні підприємства – водогони, електростанції, електричний громадський транспорт тощо. Однак переважна більшість міст Волинської губернії не мали достатньої кількості коштів для реалізації масштабних проектів на зразок побудови водогону. Для цього муніципальним органам слід було мати у своєму розпорядженні або отримати значну позику. В той же час бюджети практично всіх міст Волині не перевищували 50 тис. крб. А надання відповідних концесійних прав приватним особам ставали на перешкоді мала кількість населення та невеликі розміри міст. Підприємцям не було сенсу витрачати власні гроші на зведення комунальних підприємств за умов неможливості їх повернення в майбутньому. Внаслідок цього, лише найзаможніші міста могли займатися організацією водогонів та електростанцій. Однак не всі з них отримували прибутки від їх експлуатації. У Житомирі трамвай та електричне освітлення були організовані концесіонерами й ніякого прибутку місту не приносили. Прибутки приносили лише підприємства, які належали безпосередньо місту. Так, водогін у Житомирі, який експлуатувався безпосередньо громадським управлінням, у 1914 р. приносив чистого прибутку 11 % від своєї початкової вартості – близько 15 тис. крб., що було непоганим показником [9, арк. 16].

Серед підприємств, які приносили прибутки місцевому самоврядуванню, були міські бійні для великої рогатої худоби та свиней. Створення таких підприємств викликано потребою дотримання елементарних санітарно-гігієнічних правил та проведення ветеринарно-санітарної експертизи м'яса. З відкриттям міських скотобоєнь не дозволявся посадибний забій тварин. Бійні

підпорядковувалися міській управі й утримувалися містом господарським способом, або здавалися в оренду приватним особам. Орендатори щорічно сплачували визначені містом податки за право експлуатації різнниць, водночас вони за свої кошти їх утримували й ремонтували. Коли ж ці підприємства обслуговували значну кількість замовлень і приносили суттєві прибутки, приватні особи були не потрібні міському самоврядуванню. Зокрема, так було у Житомирі. Місцева бійня для великої рогатої худоби щорічно приносила чистого прибутку біля 10 тис. крб. [3, арк. 142].

Таким чином, система прибутків органів міського громадського управління на Волині в досліджуваній період базувалася на основі податків та зборів від нерухомого майна, яке перебувало у власності міста, прибутків від оренди міської землі. Хоча прибутки волинських міст від нерухомого майна були значно меншими ніж прибутки великих міст, проте вони були суттєвою фінансовою підтримкою для міських бюджетів. У гіршому становищі перебували приватні міста Волині зі спрощеним управлінням, де органи міського самоврядування не могли в повному обсязі самостійно контролювати міські збори. Постійний брак коштів у міських скарбницях був важливим наслідком недосконалості муніципального законодавства Російської імперії. Потреба наповнювати міську казну спонукала думу постійно переглядати розміри та види зборів і мит.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 627. Спр. 65. 38 арк. 2. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 66. 136 арк. 3. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 662. Спр. 310. 240 арк. 4. ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 666. Спр. 140. 719 арк. 5. Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 160. 140 арк. 6. Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 869. 534 арк. 7. Держархів Волинської обл. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 3. 168 арк. 8. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1120. 64 арк. 9. Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 134. 153 арк. 10. Держархів Рівненської обл. Ф. 165. Оп. 1. Спр. 24. 84 арк. 11. Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 165. Оп. 1. Спр. 23. 82 арк. 12. Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 3. 522 арк. 13. Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 6. 418 арк. 14. Держархів Рівненської обл. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 10. 580 арк. 15. Высочайше утвержденные Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб., 1874. Т.45. Отд. первое. № 48498. С. 821–839. 16. Высочайше утвержденные Городовое положение. 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. Т.12. СПб., 1895. Отд. первое. № 8708. С. 430–457. 17. Городовое положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. шестое. Исправленное и значительно дополненное / Составитель Мыш М. И. СПб.: Тип. А. Бенке, 1908. 1106 с. 18. По вопросу порядка выборов в гласные городских дум лиц нехристианского вероисповедания. 5 марта 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание 3-е. СПб., 1887. Т.6. Отд. первое. № 2794а. С. 88–89. 19. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высшая школа, 1983. 352 с. 20. Памятная книжка Волынской губернии за 1886 год. Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1885. 78 с. 21. Памятная книжка Волынской губернии на 1907 год. Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1906. 183 с. 22. Памятная книжка Волынской губернии на 1911 год. Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1910. 620 с. 23. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1911. 591 с. 24. Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир: Волынская губернская типография, 1913. 548 с. 25. Бармак М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль, 2016. 392 с. 26. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. М.: Наука, 1996. 480 с. 27. Денисюк В. Т. Луцьку – 920 років: [історико-краєзнавчі нариси]. Луцьк: Надстир'я, 2005. 256 с. 28. Лаверычев В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1961–1900. М.: Мысль, 1974. 252 с. 29. Мельничук Г. І. Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнародної науково-практичної конференції (7–9 квітня 1993 р., Рівне). Рівне: б. в., 1993. С. 48–50. 30. Прищепя О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, ПП ДМ, 2010. 286 с. 31. Прищепя О. П. Порівняльні характеристики формування бюджетів державних і приватновласницьких міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Наукові записки Університету Острозька Академія: Іст. науки. Острог: Ун-т «Острозька Академія», 2000. Вип. 1. С. 95–101. 32. Седляр А. В. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни // Часопис української історії. К., 2007. Вип. 7. С. 80–86. 33. Сміян П. К. Ковель. Львів: Каменяр, 1968. 44 с. 34. Содоковский Г. Городской оценочный сбор в России. СПб: Экономия, 1910. Т. 1. 106 с. 35. Іващенко І. Я. Діяльність Київської міської думи (1917–1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». К., 2012. 16 с. 36. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Київ, 2009. 18 с.

References

1. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny u m. Kyuyevi (TsDIAK Ukrayiny). F. 442. Op. 627. Spr. 65. 38 ark. 2. TsDIAK Ukrayiny. F. 442. Op. 657. Spr. 66. 136 ark. 3. TsDIAK Ukrayiny. F. 442. Op. 662. Spr. 310. 240 ark. 4. TsDIAK Ukrayiny. F. 442. Op. 666. Spr. 140. 719 ark. 5. Derzharkhiv Volyns'koyi obl. F. 3. Op. 1. Spr. 160.

140 ark. 6. Derzharkhiv Volyns'koyi obl. F. 3. Op. 1. Spr. 869. 534 ark. 7. Derzharkhiv Volyns'koyi obl. F. 499. Op. 1. Spr. 3. 168 ark. 8. Derzharkhiv Zhytomyrs'koyi obl. F. 62. Op. 1. Spr. 1120. 64 ark. 9. Derzharkhiv Zhytomyrs'koyi obl. F. 62. Op. 2. Spr. 134. 153 ark. 10. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 165. Op. 1. Spr. 24. 84 ark. 11. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 165. Op. 1. Spr. 23. 82 ark. 12. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 359. Op. 1. Spr. 3. 522 ark. 13. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 359. Op. 1. Spr. 6. 418 ark. 14. Derzharkhiv Rivnenskoyi obl. F. 359. Op. 1. Spr. 10. 580 ark. 15. Vysochajshe utverzhdenne Gorodovoe polozhenie. 16 iyunja 1870 g. [Highest approved city status. June 16, 1870], Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie 2-e. SPb., 1874. T.45. Otd. pervoe. № 48498. S. 821–839. 16. Vysochajshe utverzhdenne Gorodovoe polozhenie. 11 iyunja 1892 g. [Highest approved City Status. June 11, 1892]. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie 3-e. T.12. SPb., 1895. Otd. pervoe. № 8708. S. 430–457. 17. Gorodovoe polozhenie 11 iyunja 1892 g. s odnosjashhimisja k nemu uzakonenijami, sudebnymi i pravitel'stvennymi razjasnenijami. Izd. shestoe. Ispravlenoe i znachitel'no dopolnennoe [Township on June 11, 1892, with related legal, judicial and government explanations. Ed. The sixth. Corrected and significantly enlarged] / Sostavitel' Mysh M. I. SPb.: Tip. A. Benke, 1908. 1106 s. 18. Po voprosu porjadka vyborov v gласnye gorodskih dum lic nehristianskogo veroispovedanija. 5 marta 1885 g. [On the issue of the procedure for elections in vowel city дума of persons of non-Christian faith. March 5, 1885]. Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. Sobranie 3-e. SPb., 1887. T.6. Otd. pervoe. № 2794a. S. 88–89. 19. Eroshkin N. P. Istorija gosudarstvennyh uchrezhdenij dorevoljucionnoj Rossii [History of state institutions of pre-revolutionary Russia]. M.: Vysshaja shkola, 1983. 352 s. 20. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii za 1886 god [Memorable book of the Volyn province for 1886]. Zhitomir: Izd. gubernsk. statist. kom., 1885. 78 s. 21. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1907 god [Memorable book of the Volyn province for 1907]. Zhitomir: Izd. gubernsk. statist. kom., 1906. 183 s. 22. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1911 god [Memorable book of the Volyn province for 1911]. Zhitomir: Izd. gubernsk. statist. kom., 1910. 620 s. 23. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1912 god [Memorable book of the Volyn province for 1912]. Zhitomir: Volynskaja gubernskaja tipografija, 1911. 591 s. 24. Pamjatnaja knizhka Volynskoj gubernii na 1914 god [Memorable book of the Volyn province for 1914]. Zhitomir: Volynskaja gubernskaja tipografija, 1913. 548 s. 25. Barmak M. V. Formuvannya rosiys'koyi impers'koyi systemy derzhavnoyi sluzhby na ukrajins'kykh zemlyakh (XVIII–XIX st.) [Formation of the Russian imperial system of civil service on Ukrainian lands (XVIII–XIX centuries)]. Ternopil', 2016. 392 s. 26. Velihov L. A. Osnovy gorodskogo hozjajstva. Obshee uchenie o gorode, ego upravlenii, finansah i metodah hozjajstva [Fundamentals of municipal economy. General doctrine of the city, its management, finances and methods of economy]. M.: Nauka, 1996. 480 s. 27. Denysyuk V. T. Luts'ku – 920 rokiv: [istoryko-krajeznavchi narysy] [Lutsk – 920 years: [historical and ethnographic essays]]. Luts'k: Nadstyrya, 2005. 256 s. 28. Laverychev V. Ja. Krupnaja burzhuzazija v poreformennoj Rossii 1961–1900 [The Big Bourgeoisie in the Post-Reformed Russia 1961–1900]. M: Mysl', 1974. 252 s. 29. Mel'nychuk H. I. Dubnivs'ke mis'ke sproshchene hromads'ke upravlinnya ta yoho diyal'nist' [Dubnivsk city simplified public administration and their activity]. Aktual'ni problemy rozvytku mist ta mis'koho samovryaduvannya (istoriya i suchasnist'): tezy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (7–9 kvitnya 1993 r., Rivne). Rivne: b. v., 1993. S. 48–50. 30. Pryshchepa O. P. Mista Volyni u druhyi polovyni XIX – na pochatku XX st. [Volyn cities in the second half of 19th – early 20th centuries]. Rivne, PP DM, 2010. 286 s. 31. Pryshchepa O. P. Porivnyal'ni kharakterystyky formuvannya byudzhetyv derzhavnykh i pryvatnovlasnyts'kykh mist Volyns'koyi huberniyi (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Comparative characteristics of the formation of budgets of state and private-owned cities of Volyn province (second half of the 19th – early 20th centuries)]. Naukovi zapysky Universytetu Ostroz'ka Akademiya: Ist. nauky. Ostroh: Un-t «Ostroz'ka Akademiya», 2000. Vyp. 1. S. 95–101. 32. Sedlyar A. V. Hospodars'ka diyal'nist' orhaniv samovryaduvannya mist Volyni ta Podillya naperedodni Pershoji svitovoyi viyny [The economic activity of self-government bodies of cities of Volyn and Podillya on the eve of the First World War]. Chasopys ukrajins'koyi istoriyi. K., 2007. Vyp. 7. S. 80–86. 33. Smiyana P. K. Kovel' [Kovel]. L'viv: Kamenyar, 1968. 44 s. 34. Sodovskij G. Gorodskoj ocenochnyj sbor v Rossii [City assessment fee in Russia]. SPB: Jekonomija, 1910. T. 1. 106 s. 35. Ivashchenko I. Ya. Diyal'nist' Kyyivs'koyi mis'koyi dumy (1917–1919 rr.) [Activity of the Kyiv City Duma (1917–1919)]: avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriya Ukrainy». K., 2012. 16 s. 36. Sedlyar A. V. Sotsial'no-ekonomichna diyal'nist' orhaniv mis'koho samovryaduvannya na Volyni ta Podilli (1892–1918 rr.) [Socio-economic activity of the bodies of city self-government in Volhynia and Podillia (1892–1918)]: avtoreferat dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 «Istoriya Ukrainy». Kyiv, 2009. 18 s.

Николай Бармак, Надежда Шкильнюк

ИСТОЧНИКИ ФОРМИРОВАНИЯ ДОХОДОВ МУНИЦИПАЛЬНЫХ БЮДЖЕТОВ ГОРОДОВ ВОЛЫНИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

Охарактеризовано систему доходов органов городского общественного управления городов Волынской губернии во второй половине XIX – начале XX вв., которая базировалась на налогах от недвижимости, доходах от аренды городской земли и различных сборах. Отмечено, что постоянная нехватка средств в городской казне была важным следствием несовершенства муниципального законодательства и побудила думы постоянно увеличивать размеры платежей и вводить новые сборы.

Ключевые слова: Волынская губерния, урбанизационный процесс, оценочный сбор, налоги, городское хозяйство.

Mykola Barmak, Nadiya Shkilnyuk

**SOURCES OF INCOME OF MUNICIPAL BUDGETS OF VOLYN SECOND
HALF OF XIX – EARLY XX CENTURY**

The system of income of urban public Town Volyn province in the second half of XIX – early XX century, which was based on taxes on property, income from the lease of city land and various meetings. It is noted that the constant lack of funds in the city treasury was important consequence of the imperfection of municipal law and urged Duma constantly increase the size of payments and drive new charges.

Key words: Volyn province, urbanization processes, evaluation fee, taxes, urban economy.

УДК 94 (477)

Микола Москалюк

**БУДІВЕЛЬНА ПРОМИСЛОВІСТЬ УКРАЇНИ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті досліджена проблема розвитку будівельної промисловості України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., показано взаємозв'язок будівельної галузі з іншими галузями обробної промисловості. Наводяться дані кількості випущеної продукції заводами, збут на внутрішніх і зовнішніх ринках, особливості забезпечення промисловості робітничими кадрами, умови праці та інші аспекти досліджуваної теми.

Ключові слова: будівельна промисловість, завод, Україна, Російська імперія, губернія.

Важливе значення для розвитку промисловості України у зазначений період належить будівельній промисловості.

Мета статті полягає у з'ясуванні ключових проблем розвитку будівельної промисловості в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Виходячи із мети, поставлено завдання дослідити механізм формування і функціонування будівельної промисловості в досліджуваній період.

Над цією проблематикою працювали такі дослідники, як І. Гуржій [1], І. Мухіна [2], О. Нестеренко [3] та інші. У своїх працях вони досліджували окремі аспекти розвитку будівельної промисловості, такі, як її становище, джерела формування робітників, описували загальну характеристику в окремих губерніях. Виходячи із цього, у цій статті передбачається детальніше охарактеризувати особливості становлення та розвитку будівельної промисловості в українських губерніях Російської імперії, порівняти особливості розвитку галузі із Російською імперією та зробити узагальнення і висновки.

Будівельній промисловості належить важливе значення в репродукції суспільного капіталу. Зростання будівельних робіт неминуче веде до збільшення попиту на засоби виробництва і робочу силу [3, с. 36]. Виробництво будівельних матеріалів в Україні довгий час було представлене, здебільшого, дрібними та середніми заводами. До промисловості будівельних матеріалів належали цементна, черепично-цегельна, лісопильна та інші галузі виробництва [4, с. 185].

Цементна промисловість до ХІХ ст. практично не існувала. Примітивне виготовлення цементу у Росії відоме ще у ХVІІІ ст., але лише у першій чверті ХІХ ст. знайдено способи виготовлення гідралічного цементу зі штучно виготовленої суміші вапна і глини з подальшим випалюванням і роздрібненням виготовленої продукції на порошок. Перший цементний завод в Росії засновано тільки у 1856 р., а потім – у 1856–1866 рр. У 70-х рр. ХІХ ст. виникло ще три, один із них на Поділлі. Однак цементне виробництво у Росії розвивалося повільно. Причиною цього було те, що приблизно у 70-х рр. ХІХ ст. англійські, а пізніше й німецькі промисловці цілком заповнювали цементний ринок Росії. До того ж російський цемент, через недостатню техніку виробництва, був низької якості. Лише згодом, коли якість російського цементу докорінно поліпшилася, довізне мито у 1881 р. підвищилося до 7 коп. з пуда проти 3 коп. до 1880 р., а відомство шляхів сполучення почало сприяти цементним заводам. Внаслідок цього виробництво російських цементних заводів зміцнилося і набрало швидкого розвитку. Якщо у 1890 р. вироблено 10,5 млн пудів цементу, то вже у 1892 р. – 13,3 млн пудів. Промислове піднесення наприкінці ХІХ ст. вплинуло і на виробництво цементу. Один за одним виникають нові заводи, в тому числі й в Україні, особливо на Донеччині [4, с. 185].

У 1897 р. в Одеському повіті Херсонської губернії відзначався виробництвом цементний завод товариства із виробництва цементу, який у цей період виготовив продукції на суму 450 тис. крб. і